

Dialogus miraculorum, een plaats in het leven.

Caesarius van Heisterbach lezen in de 21ste eeuw.

Lezing door Jasmin Hlatky in de Martinikerk op 30 april 2022

De mediëvistiek is dood, leve de mediëvistiek

Het is geen gemakkelijke tijd voor geesteswetenschappen, en dan met name voor de literatuurwetenschap, die zich met de middeleeuwen bezighoudt. De middeleeuwen zijn te ver weg, ze zijn synoniem met "achterhaald", op z'n hoogst zit er een vage griezelfactor aan vast. Het is lang geleden en duister. De middeleeuwse rijkdom aan literaire werken blijft voor de meeste mensen verborgen: hoe zouden zij er ook kennis mee kunnen maken, nu de oudere taal- en letterkunde steeds meer uit de curricula en leerplannen worden geschrapt? De ontmoetingsplekken zijn schaars, maar soms, héél soms ontwaakt er in een jongere dan toch de belangstelling voor de mediëvistiek. Als deze jongere dan nog het geluk heeft om aan de universiteit een les in mediëvistiek te kunnen volgen, en zij/hij tegen alle verwachtingen in daardoor enthousiast raakt, zijn de masterplaatsen schaars en de banen nog schaarser. Tegen de achtergrond van fondswerving, *digital humanities* en het aanbod van innovatietechnieken, waar het aan de universiteiten op dit moment heel veel om gaat, ziet het er slecht uit voor mensen die met boeken bezig willen zijn die rond 800 jaar oud zijn.

In de universitaire wereld is te zien dat de mediëvistiek te maken heeft met een „dubbele marginalisatie“¹. De aandacht voor mediëvistiek gaat al binnen de geesteswetenschappen achteruit en over de waarde van de geesteswetenschappen in vergelijking met technische vakken hoeven wij het al helemaal niet te hebben. Of om met de woorden van de mediëvisten te spreken:

Vanuit dit perspectief wordt al snel duidelijk dat, hoewel de onderwerpen van middeleeuwse studies nog altijd onmiskenbaar populair zijn, dit niet geldt voor het wetenschappelijk onderzoek naar en het doorgeven van kennis van specifieke fenomenen. Deze worden aan de universiteiten onderzocht door een in alle vakken steeds kleiner aantal wetenschappers en studenten, waardoor ook de overdracht aan een breed geïnteresseerd publiek te lijden heeft van een almaar groter wordende versnippering en beperking van de gevonden onderzoeksresultaten.²

---

¹ „[...] das viel weiterreichende, grundsätzliche Problem einer schwindenden politischen Relevanz kultur- und geisteswissenschaftlicher Fragestellungen“ (in: Wolfram Drews, Matthias Müller u. Regina Toepfer: Mittelalterforschung als gesellschaftliche und interdisziplinäre Herausforderung. Zukunftsperspektiven des Mediävistenverbandes. 2021 – mit einem Rückblick auf seine Geschichte

² Uit: Biannual magazine, 'Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung'. Voor verdere informatie zie ook: Hans-Werner Goetz: Die Aktualität des Mittelalters und die „Modernität“ der Mediävistik. In: Goetz, Hans-Werner (Hrsg.): Mediävistik im 21. Jahrhundert: Stand und Perspektiven der internationalen und interdisziplinären Mittelalterforschung. Paderborn, Fink 2003.

De onderwerpen van de mediëvistiek, die "uitgesproken populair zijn", zoals het hier staat, zijn vaak de banaal afgebeelde middeleeuwen die je misschien in films, in Netflix-series of in de een of andere ridderroman, maar nog vaker in een historische of fantasyroman terug kan vinden. Daar gaat over het algemeen niet dieper dan een avontuurlijk verhaal, dat min of meer toevallig in de middeleeuwen speelt. Maar het zijn spannende verhalen en ze helpen soms belangstelling voor de echte middeleeuwse, hoofse verhalen op te wekken. Maar middeleeuwse letteren omvatten meer dan dat. Een groot deel van de literaire overleveringen uit de middeleeuwen heeft geestelijke onderwerpen. Traktaten, bespiegelingen, mystieke teksten, preken, meditatieboeken en over religieuze *exempelliteratuur*, Caesarius dus, hebben we het dan nog helemaal niet gehad. En ook niet over de bijzondere pilaren van ons ambacht zoals codicologisch (de kennis en leer van oude handschriften) onderzoek of middeleeuwse dialectologie. Het is moeilijk aan een breed publiek uit te leggen waarom we een half jaar aan drie verschillende handschriften werken om het verband tussen die versies aan te tonen. Hoe kunnen we het belang van onze wetenschap duidelijk maken zonder dat wij ons zelf steeds meer gaan "versplinteren en beperken" (zie boven)?

De afgelopen tien jaar heb ik in mijn beroep moeten leren mezelf te rechtvaardigen, uit te leggen, hoezo en waarom iemand zich met een bepaald onderwerp zou moeten bezighouden. Ik heb moeten leren om complexe onderwerpen te "vertalen" en dit is precies wat ook de Medioneerlandistiek moet doen: om ons bestaansrecht te verduidelijken, moeten wij ons wagen aan een "vertaling" van mediëvistische teksten.

Dus waarom nog Caesarius lezen?

1. Hij is historisch.

Caesarius is dankzij alle mirakelen en verschijningen waarover hij schrijft een historische bron. Voor deze observatie hoeven wij alleen maar naar Jaap van Moolenbroeks essay over "*De Dialogus Miraculorum als historische bron*", of nog beter zijn nauwkeurige verzameling in "*Mirakels historisch*" te kijken. Wij kunnen precies nagaan waar en waarheen Caesarius toentertijd feitelijk is gelopen en welke personen uit zijn exempels historisch te verifiëren zijn.

Bovendien doet hij verslag over eigentijdse gebeurtenissen in zijn omgeving, maar ook over gebeurtenissen uit het verleden. Naar de personen en plaatsen in zijn werk wordt door verschillende wetenschappers³ onderzoek gedaan, en ook bij zijn data is hij betrouwbaar: in het hoofdstuk over de bekoring vinden wij een verhaal over de hongersnood van 1197 (IV, 65).

"In de tijd, waarin de buitengewoon nijpende hongersnood die er in het jaar 1197 heerste, zwaar op het land drukte en talrijke slachtoffers

---

³ Julia Burkhardt, Ulf Floßdorf und Anuschka Holste-Massoth: Ein Autor und seine Region. · <https://mittelalter.hypotheses.org/25630>

maakte, kwam ons huis, al was het toen nog arm en pril, velen te hulp."⁴

Die voedselcrisis geldt onder historici als "verschrikkelijk" en "kritiek", precies zoals Caesarius het beschrijft.⁵ Ook over meteorologische fenomenen geeft hij informatie.

*"Nog maar weinig tijd is verstreken, het was in het jaar van de genade twaalfhonderdachttien, toen in de Friese gebieden de zee haar grenzen overschreed. Ze zette in vele provincies het land onder water, vaagde dorpen weg, deed stenen kerken instorten en verdelgde zulk een menigte mensen dat het aantal slachtoffers boven de honderdduizend uitkwam."*⁶

Hier vergist zich Caesarius weliswaar in een jaartje, maar hij beschrijft met precisie de eerste Marcellus-vloed uit het jaar 1219. Door een orkaan kwam het toen inderdaad tot een van de meest vernietigende stormvloedden aan de Noordzeekust.⁷

Wij lezen dus niet alleen over wonderen en heiligen, maar hebben ook een kroniek voor ons met échte gebeurtenissen en échte personen. Door deze concretisering en verpersoonlijking wordt het dus vatbaar verleden, een getuigenis van een gedeelde geschiedenis.

2. Hij is tijdloos.

Met het gebruik voor de vorm van het *exemplum* heeft Caesarius voor een tekstsoort gekozen, die zijn wortels in de antieke retoriek heeft. Daar maakte het *paradigma*, dus het voorbeeldverhaal, een vaste deel uit van de *argumentatio*.⁸ Nog vandaag leren scholieren dat ze hun argumenten altijd met een voorbeeld moeten onderbouwen, het liefst met iets, wat een expert heeft bevestigd of nog beter, wat zij uit eigen ervaring kennen: "In de buurt van de stad Trente, zo vertelde mij een abt..." (VII, 58), "Broeder Bernard, een monnik van ons klooster, vertelde mij over iemand..." (II, 6), "Toen ik het eens met een priester over zijn zonden had..." (II, 4). Het is geen abstract onderwerp, wat nu volgt, geen theoretische les, het is van dichtbij en met een plaats in het echte leven. Caesarius onderwees zijn doelpubliek, en hij onderricht ons. Peter Assion heeft het over het exemplum als "agitatorische" tekstsoort, die met een duidelijke nut is verbonden.⁹ Het is niet het vertellen omwille van het verhaal of de moralisatie, maar voor een concreet gebruik. Als Caesarius bijvoorbeeld in de tweede afdeling in exemplum 20 en 21 in een heel persoonlijk verhaal uiteenzet hoe belangrijk het voor een monnik is om te

⁴ Alle directe citaten uit de tekst zijn genomen uit de editie G. J. M. Bartelink: Caesarius van Heisterbach: Boek der Mirakelen I en II, Voltaire's Hertogenbosch 2003/ 2004, hier I, p. 259.

⁵ Nicholas, David: Medieval Flanders. Routledge 2014, p. 108

⁶ II, 3

⁷ <https://sturmwetterblog.wordpress.com/2019/08/20/historische-sturm-und-wetterereignisse-der-letzten-2000-jahre/>

⁸ Verbij-Schillings, J.M.: Woord en weerwoord: over de functionele vormgeving van exemplen. In: Mertens, Th.: Boeken voor de eeuwigheid. Middel Nederlands geestelijk proza, 1993, p. 108-123.

⁹ Assion, Peter: Das Exempel als agitatorisch Form. In: Fabula; Berlin Vol. 19, Iss. 3, (Jan 1, 1978): 225. 1978 <https://www.proquest.com/openview/b434d080d8c626f686f947efa7e4d48c/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1818081>

kunnen huilen (“Wie zijn zonden niet kan bewenen, is geen monnik.”), anticipeert hij niet op het verdriet die zijn eigentijdse lezers vermoedelijk in hun klooster nog zullen tegenkomen, maar hij laat ook de waarde van empathie zien.

Er is niets middeleeuws aan het idee, tranen bij zich en anderen als sterkte te zien, en gevoelens zoals spijt als een cadeau, dat niet vanzelfsprekend is, omdat het verbonden is met inzicht en besef.

3. Hij is modern.

De moderniteit van Caesarius ligt vooral in de beknoptheid. De korte vorm is verteltechnisch een tijdloos fenomeen, maar beleeft zijn bloei bij uitstek in de 20ste en 21ste eeuw. Niet voor niets zijn er intussen hele onderzoeksprogramma’s aan gerenommeerde universiteiten, die zich alleen maar met “small forms” bezig houden.¹⁰ De door Caesarius gekozen onderwerpen van zijn exemplen (een typische didactische kleine vorm) mogen dan wel vandaag in onze levens geen rol meer spelen, beknopte teksten doen dat wel. Als wij belevenissen en commentaren of zelfs korte verhalen¹¹ via bv Twitter uitwisselen, zijn wij niet ver van Caesarius verwijderd die zijn scholieren en zijn publiek kort laat weten wat er ooit een keertje gebeurd is en waarop zij in hun dagelijks leven in het bijzonder moeten letten. Hij had al begrepen wat voor ons niet lang geleden een verassende noviteit was: beknoptheid is de ziel van wit. En misschien wijst Caesarius ons nog net iets meer de weg, want hij heeft een onderliggende en tijdloze boodschap bij zijn exemplen, waar wij maar egocentrisme in onze tweets laten zien.

Ook zijn verteltechniek (ik-vertelsituatie, die soms overgaat in een alwetende verteller) en zijn dialogische intermezzo’s doen niets onder voor hedendaagse proza. In II, 22 vertelt hij bijvoorbeeld:

“De duivel lette op de tranen van een monnik, terwijl deze het slachtoffer werd van verwaandheid en ijdele roemzucht. Een monnik die te goeder naam en faam bekendstond, vertelde mij, toen ik novice was, het volgende over een van zijn medebroeders: Toen die eens languit op de grond voor een altaar lag te bidden, schonk de Heer hem de genade van de tranen, ze stroomden zelfs over de grond. Door een inblazing van de duivel zoals later bleek, kwam in zijn hart een gevoel van verwaandheid op, zodat hij bij zichzelf zei: ‘Ik wou dat iemand nu die genade zag.’ Op slag verscheen hij die de gedachte had ingegeven. Hij stond terzijde en keek zeer geïnteresseerd naar zijn tranen, want hij had de gedaante van een zwarte monnik aangenomen. Toen de monnik zijn ogen opsloeg, begreep hij, zowel door een gevoel van huivering als door de zwarte kleur van de mantel, dat het de duivel was, op wie alle trots teruggaat. En hem die hij door zijn fout van verwaandheid opgeroepen had, joeg hij weg door zijn deugd en het teken van het kruis. Vanwege dergelijke gevaren beveelt de Heer hen die gaan bidden de binnenkamer binnen te gaan en de deur achter zich

---

¹⁰ Bv. Het Berlijnse DFG-Project <http://www.kleine-formen.de/forschungsprogramm/>.

¹¹ Voor een bijzonder mooi voorbeeld voor literatuur in het tijdstip van twitter zie Florian Meimberg: Tiny tales. Auf die Länge kommt es an. TINY TALES. Sehr kurze Geschichten. Frankfurt 2011.

te sluiten (vgl. Matth. 6,6), dat wil zeggen: menselijke lof uit de weg te gaan.

De novice: Als u nog enige voorbeelden van berouw kent, houd ik me dringend aanbevolen.

De monnik: Wanneer ik over het berouw nadenk, komt het ene na het andere exempel bij mij op. Christus, de bewerker van alle deugd, kan hierdoor geroemd worden en iedere boetvaardige kan er vertroosting vinden."

Vanuit het perspectief van een literatuurwetenschapper is hier veel te bewonderen: de auteur gaat hier van de ik-verteller in het raamverhaal over naar een binnenverhaal met een alwetend verteller. Ook is er een dramatische wending. Uiteindelijk eindigt het verhaal in een dialogische eis naar voortzetting, een vertelstructuur die voor een postmodernistisch verhaal niet onderdoet.

4. Hij is humoristisch en humanistisch.

Caesarius is grappig. Je zou kunnen denken dat het bij de *dialogus* om een heel keurig, vroom en moraliserend boek gaat, maar in tegendeel, we vinden juist heel wat grappen, verhalen om te lachen en soms begint Caesarius behoorlijk te roddelen: "*In een klooster in de buurt van Keulen is een proost die zo zuinig is...*" (IV). In een ander verhaal beschrijft hij hoe een non, die uit het klooster wil weglopen, in het donker tegen een balk aanrent en behoorlijk onder de indruk van de daardoor enorme klap tegen haar hoofd, toch maar in het klooster blijft (IV, 56). In nog een ander exempel wil een ridder uit smetvrees geen monnik worden omdat hij bang is dat er te veel wormpjes in de kleren zitten (IV, 48). Afhankelijk van de klemtoon bij het voorlezen zullen zijn eigentijdse luisteraars meer dan eens gegiecheld hebben...

Weliswaar blijft hij daarbij altijd menselijk met een groot gevoel van geduld en begrip voor zijn medemensen. Vooral in hoofdstuk V "Van de demonen" lezen wij in bijna iedere inleiding van de exempels hoe het de duivels zijn, die de mensen kwellen; dus als iemand schunnige taal gebruikt of zich op de een andere manier eigenaardig gedraagt, dan zijn dat de demonen en niet de persoon zelf. Onze auteur vertoont op alle plekken zijn begrip voor menselijk gedrag en wangedrag. Daarmee brengt hij zijn humanistische houding over aan zijn eigentijdse luisteraars die hij ook empathisch bejegt.

Meteen aan het begin beschrijft hij de intrede van diverse broeders in het klooster. Voor zijn primaire doelgroep van novicen zijn dit mannen die ze allemaal al hebben ontmoet of van wie ze tenminste al een keertje hebben gehoord. "*Onze monnik broeder Theodorik...*", "*Er was in ons huis een jonge novice*". Caesarius beschrijft hoe ze allemaal dezelfde weg zijn gegaan als diegenen, die voor hem zitten en luisteren. Dit is een meesterlijke opening van een boek waar je vooral goed naar moet luisteren en het zal vooral gewerkt hebben, omdat Caesarius hier ingaat op de identificatie van lezer en onderwerp. Zijn protagonisten gedragen zich menselijk. Ze falen, ze gaan de verkeerde kant op, ze bedriegen,

zuipen, liegen of begaan andere fouten en soms zelfs zware zonden. Zelfs diegenen, waarvan je het eigenlijk niet zou verwachten, kunnen soms behoorlijk de mist ingaan: ook bijna al heilige mensen falen af en toe (zoals bijvoorbeeld de kluizenares Bertradis (V, 24)). En toch komt het op het einde meestal allemaal goed. Caesarius had blijkbaar in de 13^e eeuw al begrepen wat twee moderne auteurs nog niet zo lang geleden als volgt opschreven: "*It may help to understand human affairs to be clear that most of the great triumphs and tragedies of history are caused, not by people being fundamentally good or fundamentally bad, but by people being fundamentally people.*"¹²

Er is vergiffenis en er is hoop, zegt ons het boek. En hoop hebben wij allemaal nodig, meer dan ooit in 2022. Dus daarom: lees de *Dialogus miraculorum*!

Jasmin M. Hlatky, Hamburg

---

¹² Neil Gaiman & Terry Pratchett: *Good Omens. The Nice and Accurate Prophecies of Agnes Nutter, Witch.* William Morrow, New York 2006.